

Коли ця книжка мала вже друкватися, зі Львова прийшла гірка звістка. 25 лютого 2010 року помер Ярослав Романович Дашкевич. Світ втратив Великого українця. Наука втратила Великого і безстрашного дослідника історії. Україна втратила мужнього лицаря і вірного свого сина. Наша редакція знає Ярослава Романовича з грудня 1988 року, з того дня, коли він у конференц-залі академічного Інституту історії стояв в обороні Михайла Грушевського. Говорив неголосно, але кожне його

слово було чути в найдальшому кутку, — така напружена тиша стояла в залі, переповненому людьми, а найбільше молоддю, яку привела сюди спрага правдивого слова.

Книжка з розповіддю про Михайла Грушевського вийшла в вересні 1989 року, ми з друкарні завезли її прямо в Політехнічний інститут, де починався Установчий з'їзд Народного руху України, а звідки вона розійшлася по всій країні. Відтоді жодна книжка «Науки і культури» не виходила без статей професора Дашкевича, без його глибоких досліджень актуальних українських проблем. Нестерпно усвідомлювати, що Ярослав Романович уже ніколи не стане на редакційному порозі. У статті, яка тут друкується, погляд Ученого звернений на схід. Йдеться про дослідження турецько-українських взаємовідносин у минулому та нинішньому часі, про те, що це дослідження має тривати. Надто багато прогалин, надто багато ще не досліджено. Здається, що останні слова статті — «Поки що ми маємо досить багато камінчиків для мозаїки, а цю мозаїку ще треба завершити» — не тільки про турецько-українські справи. Тепер вони звучать, як заповіт.

Ярослав ДАШКЕВИЧ

ТУРЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Інформаційні стосунки: національний аспект

Будую дослідження у проблемному плані, вважаючи, що недалекий вже час, коли історія українсько-турецьких взаємовідносин від другої половини ХVІ до початку ХХІ ст. дочекається не лише чергових епізодичних статей чи збірників статей, але й систематичного, послідовного викладу у вигляді великого тому. На сьогодні чимало питань вивчено, правда, не до кінця і не на належному науковому рівні, але є й досить багата наукова література, є публікації історичних джерел, є аналітичні статті з такою чи іншою інтерпретацією подій і процесів. Історія турецько-українських стосунків, на які з різних — також політичних — причин не звертали належної уваги або про які писали у викривленому світлі, вже займає належне їй місце в загальних працях про минуле України нового і найновішого часу. Якщо підходити до проблеми з історично-бібліографічного погляду, то відповідний перелік налічує кілька сотень назв різними мовами — турецькою, українською, англійською, французькою, німецькою, російською, польською та іншими.

Сьогодні вже можна говорити про визначення етапів відносин двох держав і двох націй. Не підлягає сумніву, що перша половина ХХ ст. — з основною увагою на період Першої світової війни та на розвиток подій безпосередньо після неї — творить окремий важливий етап. Необхідно — в такому плані — мати на увазі кілька напрямів цих стосунків:

- політичні, включаючи сюди також дипломатичні;
- військові, з історією турецького експедиційного корпусу в Західній Україні, епізодичною участю українських військових на турецькому боці в Месопотамії й Сирії, долею українців-вояків та військовополонених в Туреччині, а також з чорноморськими військовими контактами включно;
- інформаційні зв'язки — поширення відомостей про Україну в Туреччині та про Туреччину в Україні;
- близькі до них культурні зв'язки в ділянці літератури, науки, врешті українці в Туреччині.

Накладаю на свої дослідження певні обмеження. Відносини т.зв. Радянської України з Туреччиною вивчені досить докладно (маю на увазі праці Ігоря Чернікова). Ці стосунки мали специфічний, визначений політикою Москви, характер. Мої висновки звернені перш за все на відносини, які мала з Туреччиною (Османською імперією) незалежна Українська держава та політичні течії інdependentського скерування як до виникнення української

незалежної державності у 1917–1918 рр., так і в період державності, а також після її фактичної ліквідації у 1920 р. до 50-х рр. минулого століття.

Даний нарис присвячую інформаційним та близьким до них за своїм профілем зв'язкам визначеного вище періоду.

* * *

Необхідно підкреслити, що напередодні Першої світової війни проявлялися в українському суспільстві туркофільські тенденції. Дмитро Донцов, виступаючи в липні 1913 р. на II Всеукраїнському студентському з'їзді, зі співчуттям говорив про те, що Туреччину немов павутинням обплутали європейськими договорами, трактатами, умовами, а війни Франції, Англії, Італії, Росії з Туреччиною залишили після себе гори трупів. Росія, зокрема, намагається захопити чорноморсько-середземноморські протоки¹.

У Першу світову війну Османська імперія вступила союзником Центральних держав. Цілком природно, що ті українські політичні кола, які орієнтувалися на звільнення України з-під російського гноблення, дивились на Туреччину як на державу, прихильну таким змаганням. Союз визволення України, який виник 4 серпня 1914 р., незабаром утворив своє відділення у Стамбулі².

Необхідно підкреслити, що Туреччина виявилася першою і (до початку 1918 р.) єдиною з Центральних держав, яка ще 24 листопада 1914 р., тобто навіть до вступу Османської імперії у війну з Росією, декларацією міністра внутрішніх справ Т. Талаат-Бея, одного з молодотурецьких тріумвірів, що фактично правили Османською імперією, оголосила про необхідність визволити Україну з-під російського ярма. Турецький уряд допоможе Україні здобути незалежність. Це було велике досягнення Союзу визволення України, делегація якого два дні до оголошення декларації була на прийомі в турецьких міністрів. Декларацію опублікували стамбульські газети³ й вона здобула широкий міжнародний резонанс.

Союз визволення України заснував у Стамбулі своє представництво, яке у 1914–1915 рр. очолював український соціал-демократ, революціонер Мар'ян Басок-Меленевський, що розгорнув широку інформаційно-агітаційну діяльність. Ще до приїзду делегатів СВУ до Стамбула було опубліковано відозву (у Відні 25 серпня 1914 р.) до турецького народу французькою мовою (перекладену також турецькою). У відозві був заклик до турків іти на Росію во ім'я відновлення давніх дружніх турецько-українських зв'язків (гетьмани Дорошенко, Орлик, Задунайська Січ)⁴. Приїзд української делегації від СВУ зразу ж викликав прихильні відгуки турецької преси, яка незабаром опублікувала інтерв'ю з М.Меленевським.

СВУ в Стамбулі видав листівки-звернення до турецьких («Asker!» — накладом 25 тисяч примірників, грудень 1914 р.) і російських («Солдаты русской армии!» — накладом 50 тисяч примірників), а також до українців-солдатів російської армії «Солдате — озирнись!» накладом 25 тисяч примірників⁵. М.Меленевський був основним автором відозви «До громадської думки Євро-

пи», в якій відзначалося, що «Росія розчавила Польщу, знесила Туреччину, намагається захопити Дарданелли та Стамбул»⁶.

Було надруковано збірник статей «Шкрауна, Rusya, Türkiye» (Istanbul, 1915; «Україна, Росія, Туреччина»), в якому вміщено статті Лонгіна Цегельського (що у 1914 р. особисто був у Стамбулі), «Україна й Туреччина», Михайла Грушевського «Короткий огляд української історії», Володимира Дорошенка «Політичні партії на російській Україні», М.Меленевського «Культурна праця українців», Андрія Жука «Російська Україна в числах»⁷. Оpubліковано книжку М.Грушевського «Як жив український народ. Коротка історія України» / 2-е вид. (Царгород, 1915 р. 107 с.) його ж «Малу історію України» (1916 р.), передбачалося видати, а може й видано брошуру Л.Цегельського «Не освободителька, а — гнобителька народів». Два останні видання турецькою мовою і арабською графікою.

При допомозі турецької розвідки здійснювалося поширення шляхом контрабанди спеціальних видань українською мовою з позначенням місця видання «Царгород», друкованих у малому форматі та на тонкому папері. Надруковано Л. Цегельського «Русь — Україна а Московщина — Росія. Історично-політична розвідка» / 2-е перероблене вид. (1916 р., 128 с., карта; формально було подано наклад 150 примірників, а насправді, вважають, було 40 тис.примірників)⁸. Книжка призначалася також для східних українців з російської армії — полонених, які перебували в турецьких таборах. Планувалося видання брошури Миколи Ганкевича «Die Türkei im Zusammenhang mit dem Kriege» («Туреччина та війна»), німецькою мовою. СВУ видав німецькою мовою збірник «Der Krieg. Die Ukraine und die Balkanstaaten» (Відень, 1915; «Війна. Україна і балканські держави»), в якому було вміщено статтю Л. Цегельського «Україна і Туреччина»⁹.

У Стамбулі тоді перебував соратник Льва Троцького Олександр Гельфанд (Парвус), який намагався там утворити групу Української соціал-демократії. Він переклав брошуру українською мовою «На оборону демократії — проти царизму!» і видав її від імені своєї ефемерної групи. Брошура також розповсюджувалася шляхом контрабанди в Росії¹⁰.

Українські видання СВУ друкуватися частково в друкарні грузинського католицького монастиря в Стамбулі¹¹. Пропагандистська діяльність СВУ в Туреччині відбилася в пресі ряду країн, наприклад, в німецькій, австрійській, угорській, італійській, навіть у північноамериканській, бразилійській¹².

Турецька преса прихильно відгукувалася на діяльність СВУ в Османській імперії. Часопис «Tercüman- i Nakikat» звертав увагу на гноблення українців Росією, а газета «Tasfir-i-Efkia» вітала ще наприкінці жовтня 1914 р. перспективу утворення незалежної Української держави. Про українську проблему писала різномовна преса, що виходила в імперії у 1914–1915 рр.: турецькі «Tanin», «Turan», німецька «Ottomanischer Lloyd», французька «Le Jeune Turc»¹³.

Інформаційна діяльність СВУ проявилася також в усній пропаганді. В кінці лютого 1915 р. в місті Ізміт (столиці однойменного мюлтесарифату,

тобто провінції) при зустрічній ініціативі мюттесарифа відбулося віче, присвячене українській проблемі, яке закінчилося закликом з турецького боку (виступ турецького генерала) до військових: «Вояки, пам'ятайте, що, воюючи з своїми ворогами-москалями, ви також б'єтеся за визволення України!» В Туреччині у 1914–1915 рр. пробудилося реальне розуміння українського питання та його значення для Туреччини¹⁴.

Після того як Союз визволення України 15 квітня 1917 р. офіційно відмовився від проведення акцій дипломатичного характеру (в зв'язку з проголошенням української державності Центральною Радою), інформаційна діяльність — після кількомісячної перерви — перейшла до рук українського посольства в Стамбулі.

Дипломатичні зв'язки між Україною та Туреччиною встановились після підписання мирної Берестейської угоди 9 лютого 1918 р. (як відомо, угоду підписала також турецька делегація на чолі з великим візиром Т. Талаат-пашою). Завдання вести інформаційну діяльність з українського боку виникло тепер перед українським посольством у Стамбулі. В османській столиці протягом 1918–1922 рр. змінилося чотири послы: Микола Левицький (Левитський) від квітня 1918 р. — від імені Центральної Ради, Михайло Суковкін від 30 жовтня 1918 р. — від імені гетьманської Української держави, Олександр Лотоцький від 22 квітня 1919 р. до 25 березня 1920 р. — від імені Директорії Української Народної Республіки, князь Іван (Ян) Токар-Токаржевський-Карашевич — від березня 1920 р. до кінця 1921 р. Під час ваканції послів посольством керували повірені в справах до 1922 р. включно¹⁵.

Інтенсивність інформаційної діяльності посольства значно послабилася в порівнянні з періодом існування представництва СВУ, тим більше, що М.Суковкін виявився російським монархістом і практично відверто діяв на шкоду Україні. Були ще зовнішні фактори: складне воєнне становище Туреччини, яке закінчилося поразкою держави в жовтні 1918 р. 13 листопада 1918 р. сили Антанти захопили Стамбул. Окупаційна влада — французи і англійці — ставилася вороже до українців, при цьому окупанти спиралися на російську білогвардійську контррозвідку, яка в Туреччині, як могла, шкодила українським інтересам. Відчувався тиск з боку червоної Росії, яка у листопаді 1920 р. встановила дипломатичні відносини з Туреччиною, одночасно підтримуючи антиантантське і антисултанське повстання, очолене генералом Мустафою Кемаль-пашою. О.Лотоцькому вдалося встановити контакти з турецькою пресою, яку він інформував про можливості українсько-турецької економічної співпраці в рамках Чорноморського союзу¹⁶. Посольство давало інтерв'ю, а також статті до стамбульської преси, наприклад, «Ifham», «Journal d'Orient», «Stamboul».

Видавнича діяльність була обмеженою. У 1919 р. було опубліковано другим виданням працю О. Лотоцького «Україна ve Türkiye» («Україна і Туреччина», доповнене видання на підставі тексту, що з'явився спершу в Україні), а також брошуру про автокефалію української православної церкви грецькою мовою¹⁷.

Цензура окупантів заборонила вихід у світ двох збірок «L'Ukraine indépendante» («Незалежна Україна»), хоча вони вже були надруковані, а навіть викреслювала слово «Україна» в стамбульській пресі¹⁸. Посольство мало читальню, роздавало книжки, часописи¹⁹.

Заслуговує на увагу ще один епізод. Російська армія в травні 1915 р. захопила частину Східної Анатолії з центром у Трабзоні (Трапезунді). Багато українців з Туркестану було у цих військах, а також у військових частинах розташованих на закавказькому фронті від Чорного моря до кордону з Персією. Після Лютневої революції 1917 р. в Трабзоні виникла Українська громада, що видала у травні — червні 1917 р. 5 чисел «Вістей Української громади м.Трапезунду» під редакцією Григорія Хименка. 20 жовтня—4 листопада 1917 р. у Трабзоні відбувся військовий з'їзд, що видав також 5 чисел «Вістей Українського військового з'їзду Кавказького фронту». У Трабзоні було засновано «Просвіту». Українські видання друкувалися у місцевій грецькій друкарні. Солдатів-українців уже з українізованих частин було евакуйовано з регіону в грудні 1917—січні 1918 р.²⁰

На початку 1920-х рр. в Стамбулі було також представництво Західно-Української Народної Республіки. Там перебував ще й представник гетьмана Павла Скоропадського. Про інформаційну діяльність цих двох представництв поки що нічого не відомо.

Після розгрому білих армій генералів Денікіна та Врангеля внаслідок трьох евакуацій 1919–1920 рр. до Туреччини в околицях Стамбула, на Островах (переважно на острові Лемносі), в Галіполі та в інших місцях опинилося близько 30 тисяч інтернованих українців. Вони утворили ряд організацій (земляцтва, спілки, комітети, товариства). У 1919 р. на острові Галькі, одному з Принцевих островів, виникло товариство «Просвіта», яке влаштувало дві театральні вистави.

У червні 1921 р. в Стамбулі заснувався Комітет спасіння України, що займався поширенням відомостей про Україну (бо українців досить часто вважали частиною росіян), а також займався видавничою діяльністю. Головою комітету був спершу інженер-полковник Олександр Авдіясеви²¹, що проводив українську пропаганду в англійських окупаційних військах, писав статті для англійської преси. Після смерті О.Авдіясеви²¹ (помер у Стамбулі 19 лютого 1922 р.) комітет очолив генерал-хорунжий Вадим Богомолець. Від квітня 1922 р. комітет видав шість випусків місячника «La libre Ukraine». Є свідчення того, що в Стамбулі в середовищі кримськотатарської еміграції читали у 1922 р. українську пресу, наприклад, філадельфійську «Америку»²². 2 жовтня 1923 р. окупанти залишають Стамбул.

Від 1929 до 1935 року в Стамбулі перебував представник екзильного уряду України Володимир Мурський (до речі, львів'янин; помер у Стамбулі 19 липня 1935 р.)²³. Він постійно інформував турецьку, а також іншу пресу, яка виходила східними мовами, про українські проблеми, займався також усною пропагандою. 27 квітня 1932 р. він виступав на зборах азербайджанської

громади у Стамбулі з доповіддю про спільну боротьбу всіх поневолених Росією народів. У грудні 1930 р. він видав у Стамбулі книжку «Ukrayna ve istiklal mücahedeleri» («Україна та її боротьба за незалежність», 226 стор., накл. 1000 примірників). Передмову до книжки написав колишній міністр закордонних справ татарського уряду Криму Джафер-бей Сейдамет. Цю книжку автор презентував президентові Турецької республіки М.Кемаль-паші. Книжка здобула прихильні відгуки в турецькій пресі («Akşam»), в азербайджанській еміграційній пресі («Bildariz») ²⁴. Тоді ж у Стамбулі було видано азербайджанцями турецькою мовою «Almanak» («Альманах», редактор Расуль Заде), що розповсюджувався також у Персії, Афганістані, мусульманській частині Індії, Іраку та Єгипті, в якому було вміщено статтю В.Мурського про Україну. Пізніше він видав книжку: «Yeni Rusya'nin iç yüzü» («Правдиве обличчя нової Росії»), яку розіслав турецьким політичним, військовим і культурним діячам.

Поступово відбувся вплив українців на Захід. У 1928 р. у Стамбулі було організовано Українську громаду, яку спершу очолив М.Зоц-Кравченко, а після того як турецький уряд, не подаючи причин, вислав його з Туреччини, сотник артилерії Микола Забелло. Він керував нею до кінця — до початку 1970-х років. В складі громади спершу працював аматорський театральний гурток, була бібліотека-читальня. М. Забелло займався публіцистикою, інформуючи, наприклад, галичан про становище турецької жінки ²⁵, систематично дописував до часопису «Жіноча доля». Беручи участь в організованому 1929 р. в Стамбулі українському Гуртку прихильників воєнної науки, писав про стан турецької армії ²⁶.

Турецька тематика не зникала зі сторінок західноукраїнської та української еміграційної преси, яка з увагою — та з великим співчуттям — стежила за боротьбою М.Кемалья-паші та його сподвижників з чужоземними окупантами. Українсько-турецькі паралелі тут були цілком прозорі. Можна навести ряд прикладів інформування західноукраїнської громадськості про турецьку дійсність і політику у 20-х рр. — про справу Дарданеллів, Додеканезу (островів раніше в складі Османської імперії), усунення султанату, у 1922 р. — про становище Туреччини після Лозанської конференції ²⁷, у 1926–1927 рр. — про митну війну між СРСР та Туреччиною. Притягали також увагу реформи М.Кемалья-паші, зокрема знову про емансипацію турецької жінки, хоча б статтею Беатріче Гіля Огільві ²⁸. Були активні зв'язки між турецьким та західноукраїнським жіночим рухом. Український жіночий конгрес у Станиславові 26–27 червня 1934 р. отримав вітання від Лянни Рефік зі Стамбула. Цікавила постать М. Кемалья-паші, якого один з діячів Організації українських націоналістів прирівнював до інших видатних політиків того часу — до Пуанкаре, Пілсудського, Вальдемараса, Масарика — і називав «найздібнішим мужем свого народу, який вміє правити і який вміє задержати владу за собою» ²⁹. Смерть Кемалья Ататюрка відбилася в ряді некрологів ³⁰.

Українське пресове бюро при місії Української Народної Республіки в Парижі (бюро було засновано в другій половині 20-х років) мало своїх представників у Туреччині³¹. В західноукраїнській пресі публікувалися репортажі з Туреччини. Львівська газета «Неділя» мала свого кореспондента, інженера І.Кулика³². Кореспондентом львівського журналу «Вогні», а також «Неділі» був український мандрівник Роман Козло, який 1 січня 1933 р. прибув до Стамбула і посилав відтіля репортажі³³. Напередодні Другої світової війни у Стамбулі побувала громадсько-політична діячка, сенатор польського парламенту Олена Кисілевська. Там вона зустрічалася з М. Забелло, а свої турецькі враження опублікувала в серії репортажів — подорожніх вражень, які виклала також у книжці «Листи з-над Чорного моря (До сина)»³⁴. Книжка, що мала вийти 1939 р. в Коломиї (177 стор. в коректурному примірнику) через війну не вийшла у світ — була знищена радянською владою.

З книжкових видань треба згадати роман видатної турецької письменниці Халіде Едіп Адивар «В огні» (Львів, 1927). Сюжет роману з турецької визвольної війни проти окупантів³⁵. У повісті Петра Франка (сина Івана Франка) «Від Стрипи до Дамаску», насиченій автобіографічними мотивами, герой у 1916 р. за дорученням Союзу визволення України мав у Стамбулі зв'язатися з Молодотурецьким комітетом (який фактично правив Османською імперією) та розвідати про становище в Туреччині. Автор реалістично описав тогочасний Стамбул. Герой повісті у 1917 р. повертається до лав Українських січових стрільців³⁶. Ще у 1919–1921 рр. (від 29 листопада 1919 р. до 30 березня 1921 р.) в Стамбулі перебував на становищі втікача з України видатний український художник європейського рангу Олекса Грищенко, для якого Туреччина стала джерелом мистецького натхнення. Про ці роки О. Грищенко написав цінні спогади «Deux ans á Constantinople 1919–1921. Journal d'un peintre» (Париж, 1930; «Два роки в Константинополі 1919–1921. Щоденник художника»). Він опублікував свій турецький щоденник також і українською мовою. Чимало його художніх творів пов'язано з Туреччиною³⁷. У липні 1934 р. Стамбул відвідав відомий український поет і художник Святослав Гординський. Під враженнями з Туреччини він написав кілька поетичних творів («Стяги», «Царгород», «Егейське море»)³⁸. Свої малюнки на стамбульські мотиви він передав до Музею Наукового Товариства ім.Шевченка у Львові — їх знищили у 1952 р. як «націоналістичні» під час російської комуністичної окупації³⁹.

Окремий сюжет — спогади українських політичних, дипломатичних, військових діячів про перебування в Туреччині у 1918–1921 рр. та пізніше. Вони будуть розглянені окремо.

Новий етап зацікавлення Туреччиною — в науковому, геополітичному переважно, плані — розпочався під час Другої світової війни. У 1940 р. у Варшаві під дирекцією Івана Шовгенова виник Український чорноморський інститут, у 1942 р. там же було засновано також Український океанічний інститут. Обидві установи видали серії наукових видань, у яких проблематика

Туреччини та турецько-українських відносин зайняла помітне місце. Варто навести слова активного учасника цих видань книгознавця і бібліографа, а також діяча часів Української революції 1917–1920 рр. Льва Биковського: «Українсько-турецькі відносини не можуть плекати у майбутньому лише фахівці з сходознавства, історики та дипломати. Це повинно бути явищем масовим. Туреччина, Україна й інші країни Чорноморського простору — це частина спільної Батьківщини для всіх, хто його заселює. Тому інтереси турецькі мусять бути так само близькі українцям, як українські туркам»⁴⁰. Ці слова є актуальними досі.

Цей новий науково-інформаційний етап від 1940 р., пов'язаний зокрема з другою хвилею української політичної еміграції, повинен стати предметом окремого дослідження.

Не підлягає сумніву, що вивчення турецько-українських взаємовідносин в минулому та сьогодні — також в плані «що в Україні знали і знають про Туреччину, а в Туреччині про Україну» — вимагає продовження, заповнення прогалін. Зокрема на підставі турецьких джерел та турецької історичної літератури. На таких традиціях — співробітництва в далекому і близькому минулому — треба будувати й сучасні турецько-українські стосунки. Поки що ми маємо досить багато камінчиків для мозаїки, а цю мозаїку ще треба завершити.

Примітки

- ¹ Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наше завдання. (Реферат, виголошений на II Всеукраїнським студентським з'їзді в липні 1913 року у Львові). — Львів, 1913. — С.6, 23–24.
- ² Про діяльність Союзу визволення України існує досить багата література. Узагальнення з українського боку: Патер І. Сюз визволення України. Проблеми державності і соборності. — Львів, 2000; популярний нарис: Корольов Б., Михальовський І. С. Союз визволення України (1914–1918). До історії та діяльності. — Луганськ, 1996. З турецького боку спеціально про діяльність СВУ в Османській імперії: Kirimli H. The Activities of the Union for the Liberation of Ukraine in the Ottoman Empire during the First World War // *Middle Eastern Studies*. — London, 1998. — Vol.34, № 4. — P.177–200.
- ³ Декларація опублікована спершу французькою мовою: *Déclaration de Talaat bey // Le Jeune Turc*. — Istanbul, 1914, 24 Nov. — № 324. Цитую за Kirimli H. The Activities... — P.192 та статтею Декларація Талаат-бея // *Вістник Союзу Визволення України*. — Відень, 1914, 31 груд. — Ч.5-6. — С.1.
- ⁴ Див.: Відозва Союзу визволення України до турецького народу // *Вістник СВУ*. — 1914, 27 жовт. — Ч.2. — С.1–2. Про відгуки на відозву: Там же. — Ч.2. — С.9; Голоси преси про українську справу // Там же. — 1915, лют. — Ч.9-10. — С.16-17.
- ⁵ Hornykiewicz Th. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922. Deren Bedeutung und historische Hintergründe. — Philadelphia, Horn, 1966. — Bd.1. — S.174, 177–190.
- ⁶ Пор.: Головченко В. Політичний портрет Мар'яна Меленевського // *Київська старовина*. — Київ, 2000. — № 4 (334). — С.102.
- ⁷ Зміст збірника див.: Видання Союзу визволення України // Цегельський Л. Русь-Україна а Московщина — Россія. Історично-політична розвідка. / 2-е перероб. вид. — Царгород, 1916. — С.[127]–[128].
- ⁸ Пор.: Цегельський Ю. М. Зага роду Цегельських і розповідь про Камінку Струмилову. — Ellicott City, Md. 1992. — С.345. Подане автором твердження, що книжку видано у 1915 р., не відповідає правді.
- ⁹ Див.: *Вістник СВУ*. — 1915, лют. — Ч.9–10. — С.28. Також стаття *Die Ukraine und Türkei // Ukrainische Nachrichten*. — Wien, 1917. — № 9.
- ¹⁰ Парвус. На оборону демократії — проти царизму! Авторизований переклад з нім. мови з спеціальною передмовою автора до українського видання. — Константинополь, 1914. — 32 с. (Українська соціал-демократія. № 1). Автор датував свою передмову груднем 1914 р. В анонімному (мабуть, М. Меленевського) вступі підкреслено, що Володимир Ленін недавно зробив заяву «про бажаність визволення України».

- ¹¹ Лотоцький О. В Царгороді. — Варшава, 1939. — С.137 (Праці Українського наукового інституту. — Т.40. — Серія мемуарів. — Кн.5). Передрук: Він же. Сторінки минулого. — Баунд-Брук, 1966. — Т.4 (У Царгороді). Висловлювалася думка, що книжкові видання СВУ в Туреччині друкувалися насправді у Відні. Однак аналіз паперу і шрифтів свідчить про друкування в Стамбулі.
- ¹² Огляд преси // Вістник СВУ. — 1914 (27 жовт.). — Ч.2. — С.29; Чужа преса про нас // Там же. — 1914 (31 груд.). — Ч.4–5. — С.9; Голоси преси про українську справу // Там же. — 1915 (лют.). — Ч.9–10. — С.9–10.
- ¹³ З турецької преси в Константинополі // Там же. — 1915 (трав.). — Ч.17–18. — С.5.
- ¹⁴ Див.: Українська пропаганда в Туреччині // Там же. — 1915 (24 квіт.). — Ч.15–16. — С.9.
- ¹⁵ Немає українського узагальнюючого дослідження про діяльність української дипломатії в Туреччині 1917–1922 рр. Менші та більші згадки порозкидані по літературі, цінний матеріал є в мемуарах. З турецького боку: Kirimli H. *Diplomatic Relations between the Ottoman Empire and the Ukrainian Democratic Republic, 1918–21* // *Middle Eastern Studies*. — London, 1998. — Vol.34, № 4. — P.201–239.
- ¹⁶ Черніков І. Ф. З історії українсько-турецьких взаємин між двома світовими війнами (1918–1939 рр.) // Проблеми Балканістики, сходознавства та міжнародних відносин. — Київ, 2007. — С.247 (за архівними даними, які коректуються спогадами О. Лотоцького). Див.також: *Diplomatic Relations...* — P.225, 238.
- ¹⁷ Репродукція сторінки першої грецької брошури: Лотоцький О. В Царгороді... — С.97.
- ¹⁸ Див.: Там же. — С.108.
- ¹⁹ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. Матеріали зібрані до частини 2. — Київ, 1999. — С.126.
- ²⁰ Про українців у Трабзоні та їхню діяльність див.: Биковський Л. На кавказько-турецькому фронті. Спомини з 1916–1918 рр. — Вінніпег, Денвер, 1968; Він же: Українці в Трапезунді у ХХ ст. // *Визвольний шлях*. — Лондон, 1963. — Кн.11–12(191). — С.1274–1286; Іванис В. Стежками життя. Спогади. — Буенос Аїрес, 1958. — Кн.1. — С.155–163; Rogozniy G. Базар. І. Вступ // *Самостійна думка*. — Чернівці, 1934. — Ч.2. — С.132–134.
- ²¹ Українці в Константинополі // Український прапор. — Відень, 1921 (17 груд.). — Ч.50. — С.2; Н.Н.Н. Олександр Вікторович Адіасевич. (Посмертна згадка) // *Трибуна України*. — Варшава, 1923. — Ч.5–7. — С.76–78.
- ²² Проти вживання слова «ляхо-татари» // Український прапор. — 1922 (25 лист.). — Ч.45. — С.6. Про протест, висловлений на підставі філадельфійської газети; цей термін українська преса використовувала щодо польських окупантів у Східній Галичині.
- ²³ Про діяльність В. Мурського: Ті, що від нас відійшли. Володимир Мурський // *Календар «Дніпро» на переступний рік 1936*. — Львів, 1935. — Річн.13. — С.126–127; *Смерть В. Мурського* // *Тризуб*. — Париж, 1935 (4 серп.) Ч.30–31 (484–485). — С.15–16; Кр.Володимир Мурський. (До матеріалів його біографії) // Там же. — 1935 (22 вер.). — Ч.37 (491). — С.14–17.
- ²⁴ С.З.М. В Туреччині // Там же. — 1931 (1 січ.). — Ч.1 (259). — С.28–29.
- ²⁵ Забелло М. Емансипація туркинь. (Допис з Царгороду). // *Для неї — все. Альманах «Жіночої долі» з додатком календаря на рік 1930*. — Коломия, 1929. — С.84–87.
- ²⁶ Забелло М. Армія нової Туреччини // *Табір*. — Варшава, 1931. — Ч.15. — С.85–89.
- ²⁷ Наприклад: Лука О. Політичний огляд // Український прапор. — Відень, 1922 (1 лист.– 9 груд.). — Ч.42,45,47; О. В. [Донцов Д.]. *Нафта, Царгород і Україна* // *Літературно-науковий вістник*. — Львів, 1922. — Кн.2. — С.167–172.
- ²⁸ Гілл Огільві Б. Нова турецька жінка (переклад М.В-а) // *Літературно-науковий вістник*. — Львів, 1924. — Т.85, кн.2. — С.272–276.
- ²⁹ Мартинець В. Зауваження до реферату про державний устрій (грудень 1928 — січень 1929 р.) // *Конгрес українських націоналістів 1929 р. Документи і матеріали* / Упор.В. Муравський. — Львів, 2006. — С.248.
- ³⁰ М. К. *Смерть Мустафи Кемалю* // *Вістник*. — Львів, 1938. — Т.4, кн.12. — С.898–902; Бористенко М. В Туреччині сталася великої ваги втрата... // *Тризуб*. — 1938 (20 лист.). — Ч.47 (647). — С.26–27.
- ³¹ Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. — Київ, 1998. — С.107 (репринт видання Париж, 1934).
- ³² Кулик І. В султанських гаремах. Кімнати, в яких султан був звичайною людиною // *Неділя*. — Львів, 1930 (20 лип.). — Ч.28 (07). — С.4–5. Про відкриття султанських гаремів для відвідувачів.
- ³³ Козло Р. В столиці Роксолани. Низка вражін з-над Босфору // *Неділя*. — Львів, 1933 (26 лют.). — Ч.8. — С.4–5. Він же. *Лист з Царгороду 1 І 1933* // *Вогні*. — Львів, 1933. — Ч.6 (25). — С.16–18.

- ³⁴ Кисілевська О. Листи з-над Чорного моря. (До сина) // Жіноча доля. — Коломия, 1938 (1–15 лип.). — Ч.13–14 до (15 груд.). — Ч.24, 1939 (1–15 січ.) до (1–15 трав.). — Ч.9–10. У 1938. — Ч.15–16 (1–15 трав.) є фото «Панство Забелли з сином Петрусем».
- ³⁵ Халіда Едіб. В огні. Повість з турецької визвольної війни / Перекл. В. Софронів. — Львів, 1927. — 240 с. Переклад з німецької мови, причому змінено оригінальну назву «Вогняна сорочка» на «В огні». У передмові перекладач провів турецько-українські паралелі з часів національної революції. Майже одночасно книжка з'явилася також у Харкові: Халіде-Едіб. Вогняна сорочка. Повість з турецької визвольної боротьби / Перекл. А. Балицький [з турецької] (передмова І. Лизанівського). — Харків, [без року]. — 143 с. (Бібліотека історичних повістей і романів). Львівське видання спричинило ряд рецензій, напр.: Д-р І. М. Книжка, яку треба прочитати // Новий час. — Львів, 1927 (21 лют.). — Ч.18. — С.6; Д-р М.К. // Український голос. — Перемишль, 1927 (24 квіт.). — Ч.17(400). — С.6 (називає письменницю «анатолійською Жанною д'Арк»); Дорошенко В. // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1927. — Т.93, кн.7–8. — С.360–362 («Повість, що будить і в чужинецького читача симпатії до турецького народу, до його визвольних змагань»; рецензент проводить паралелі між турецькою і українською визвольною боротьбою).
- ³⁶ Франко П. Від Стрипи до Дамаску. Пригоди четаря УСС. — Львів, 1937. Перевидання: Львів. 1992. — 96 с. (Вечірня година. — Ч.3).
- ³⁷ Gričhenko A. Deux ans à Constantinople 1919–1921. Journal d'un peintre. — Paris, 1930 (ілюстрована репродукціями 30-ти кольорових акварель). Рец.: Парижанин [Гординський С.] // Мистецтво. — Львів, 1932. — Зош.1. — С.29–30 (передрук в: Грищенко О. Мої роки... [повний опис див.нижче], — С.251–252. С. Гординський писав чимало про О. Грищенка, див.: Гологорська Т. В., Манова Н. Л. Святослав Гординський — письменник і митець (1906–1933). Бібліографічний покажчик. — Харків, 1998. — 78 с. (Діячі української діаспори). Українське видання спогадів: Грищенко О. Мої роки в Царгороді 1919–1920–1921. — Мюнхен, Париж, 1961. — 260 с. Уривки: Він же. Без грошей у Царгороді / Перекл. з франц. Гіс // Назустріч. — Львів, 1934. — № 5. — С.4; Він же. Мозаїки в Кахріс Джамі (з царгородського щоденника). — Там же. — 1937. — № 23–24. — С.1; Він же. Турецький пляшковий театр. — Там же. — 1938. — № 1–2. — С.5. О. Грищенко подарував Національному музеєві у Львові свої акварелі «Константинополь» і «Два турки з нартами». Їх знищили у 1952 р. під час російської комуністичної окупації. Див.: Єдинак В. [Гречко І.] Наша забудькуватість... (4) // Аромат Євшан-зілля. До 20-річчя національної революції 1988–1991 років. — Київ, 2008. — С.226 (передрук первісного тексту з 1988 р.)
- ³⁸ Першодрук: Гординський С. Голоси давнини // Назустріч. — 1934 (18 серп.). — Ч.16. — С.2. Пізніше у збірці: Він же. Буруни. Поезії. — Львів, 1936. — С.26, 29–30. Ряд передруків у пізніших збірках, наприклад: Він же. Колір і ритми. Поезії, переклади. — Київ, 1997. — С.67, 69.
- ³⁹ Див.: Єдинак В. [Гречко І.] Наша забудькуватість... — С.230.
- ⁴⁰ Биковський Л. Туреччина. Бібліографічні матеріали. — Варшава, 1940. — С.54.

